

УДК 342.41

С. П. Рабінович, доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник Львівської лабораторії прав людини НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України
ORCID ID: 0000-0003-4144-5439

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ СУЧАСНОГО ОСМИСЛЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

***Анотація.** Статтю присвячено обґрунтуванню розуміння основних прав людини як джерела права. Основна увага приділяється аналізу аргументів з прав людини як чинного права. Зроблено висновок щодо змісту основних прав та свобод, їх обсягу, ролі судової та адміністративної практики. Зазначено, що права людини визначають вертикальні відносини між людиною та державою і є знаряддям обмеження влади. Визначення цих прав у правовому акті забезпечує значно надійніші гарантії їхньої реалізації. Права людини тлумачаться і як засади конституційного ладу, і як базис громадянського суспільства та основа сучасної цивілізації. Із врахуванням таких підходів щодо осмислення прав людини та їх інтерпретації права людини можна визначити як дефініцію, що міцно пов'язана зі свободою індивіда та є його основою, поняття, яке також відображає цінність і гідність людини й водночас її вимоги мати певні можливості (суб'єктивні права), які дають змогу зробити життя цієї людини справді гідним.*

***Ключові слова:** основні права та свободи, джерела права, правова цінність, держава, Конституція України.*

Постановка питання. Сьогодні категорія «права людини» багато в чому виступала як спосіб оцінки невідповідності чинного державного та суспільного ладу сформованим у суспільстві переконанням. Але спочатку вона не мала юридичного характеру, що підтверджується подальшим розвитком позитивізму в національних державах, які були створені модерним часом. Це означало, що правом і правами людини визнавалося лише те, що було передбачено законодавством. На сьогодні розуміння «прав людини» не може задовольнятися підходами XVIII та XIX століть. Поступово знаходить підтримку позиція, відповідно до якої права людини сприймаються як органічний елемент права, його внутрішня сутність. Такий підхід потребує аргументації, що визначає актуальність даного дослідження.

Метою даної статті є аналіз права не тільки як суспільного феномену, а як джерела права, який активно впливає на суспільні відносини за допомогою регулятивних та інших засобів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Права людини стали об'єктом дослідження багатьох вчених. Методологічною основою для підготовки цієї статті слугували праці Е. Бремса, Р. Джефрі, Дж. Доннеллі, Х. Дідух, С. Максимова, П. Рабіновича, В. Селіванова, та інших. Попри те, що права людини досліджували багато вчених, у науковій літературі існують різні підходи до їх визначення, що спонукає до комплексного їх аналізу та систематизування.

Виклад основного матеріалу. Права людини постають та існують як доволі складне, багатогранне явище (феномен), що базується на усьому спектрі соціальних чинників, що зумовлюють їхнє існування. Звідси «звучання» (виміри) проблеми прав людини багатоваріантні, глибоко проникають у право, мораль, ідеологію, релігію, філософію тощо.

У різні епохи проблема прав людини, незмінно залишаючись політико-правовою, набувала релігійно-етичного, філософського звучання. Людство на шляху утвердження прав і свобод людини пройшло тернистий шлях, крок за кроком обмежуючи всевладдя держави, поширюючи принцип рівноправності на все більше коло осіб та відносин між ними. Часто саме боротьба за права людини, за нові й нові ступені свободи ставала каталі-

затором широкомасштабних змін у суспільно-політичному житті тієї чи іншої країни, вела до нового осмислення ролі людини в її відносинах з суспільством та державою [2, с. 5].

Різкий поворот в усвідомленні міжнародною громадськістю проблеми прав людини як елемента права відбулися, як не парадоксально, під впливом масових і грубих порушень прав людини, у тому числі вбивств, які організовувалися нацистським режимом у роки Другої світової війни. Вбивства на території багатьох окупованих Німеччиною держав здійснювалися «за наказом» військової та поліцейської системи, її органів безпеки, причому державно-партійне керівництво Німеччини в цілому, як і окремих структур, знаходилося, як правило, на власній території.

У зв'язку з цим виникли дві проблеми, пов'язані з встановленням правових підстав для залучення осіб, винних у скоєнні масових злочинів до відповідальності.

Перша проблема стосувалася притягнення до відповідальності німецьких посадових осіб, які вчинили злочини на території окупованих Німеччиною країн, друга – керівних посадових осіб (керівників держави), які вчиняли злочини зазвичай з території Німеччини.

Враховуючи, що діяння німецьких посадових осіб на території окупованих країн вважалися «злочинами» відповідно до законодавства цих країн, то першу проблему було вирішено технологічно просто. Вже в 1943 р. в ході Тегеранської конференції, як тільки союзники по Антигітлерівській коаліції «отримали з різних джерел свідчення про звірства, вбивства і холоднокривні масові страти, які здійснюються гітлерівськими збройними силами в багатьох країнах», ними було прийнято рішення, в якому передбачалося, що «ті німецькі офіцери та солдати, а також члени нацистської партії, які були відповідальними за вищезгадані звірства, вбивства і страти або добровільно брали участь у них, будуть відіслані до країн, у яких були досконалі. Їх грубі дії для того, щоб вони могли бути судимими і покараними відповідно до законів цих звільнених країн і вільних урядів, які будуть там створені». При цьому щодо другої проблеми визначалося, що «ця декларація не стосується питань про головних

злочинців, злочини яких не пов'язані з певним географічним місцем і які будуть покарані загальним рішенням урядів союзників» [1, с. 18].

Пізніше вказана позиція союзників була підтверджена в ході Берлінської конференції в липні-серпні 1945 р. трьох держав – Великої Британії, СРСР і США, на якій окремо було обговорено питання про методи суду над головними військовими злочинцями, чиї злочини не належать до певного географічного місця. 8 серпня 1945 р. зазначеними державами, до яких додалася Франція, було укладено Угоду, яка передбачала у статті 1 підставу «Міжнародного військового трибуналу для суду на військовими злочинцями, злочини яких не пов'язані з певним географічним місцем, незалежно від того, чи будуть вони звинувачуватися індивідуально, чи як члени організацій чи груп, чи в тій та іншій ролі». Стаття 2 цієї Угоди передбачала, що організація, юрисдикція та функції зазначеного Трибуналу будуть визначатися додатком до неї – Статутом Трибуналу, який оголошувався «невід'ємною частиною цієї Угоди».

У свою чергу, стаття 6 Статуту Трибуналу встановлювала юрисдикцію Трибуналу, передбачаючи, що він має право «судити і карати особи, які, діючи в інтересах європейських країн індивідуально або як члени організації, вчинили будь-який з наступних злочинів». Серед злочинів, що охоплювалися юрисдикцією Трибуналу, були передбачені три категорії: злочини проти світу, військові злочини та злочини проти людяності.

Вперше вжитий термін «злочини проти людяності» згідно з ст. 6 Статуту Трибуналу включав у них такі діяння: «вбивства, зневажання, перетворення на рабство, висилання та інші жорстокості, вчинені щодо цивільного населення до або під час війни, або переслідування з політичних, расових або релігійних мотивів з метою здійснення або у зв'язку з будь-яким злочином, який підлягає юрисдикції Трибуналу, незалежно від того, виступали ці дії порушенням внутрішнього права країни, де вони були досконалі, чи ні».

Отже, переможці у Другій світовій війні заклали розуміння того, що злочини проти людяності є такими навіть за умови, що вони не були передбачені національним законодавством тієї

чи іншої держави на момент їхнього діяння. Іншими словами, грубі порушення прав людини тягнуть за собою відповідальність незалежно від їх захисту законами на момент порушення.

Матеріали Міжнародного Трибуналу в Нюрнберзі в 1945–1946 роках підтверджують наведену позицію в різних аспектах. Так, вже у вступній промові головного обвинувача від США зазначена лінія проявляється досить чітко. Їм наголошується з цього приводу: «Можуть сказати, що це – новий закон, який не був авторитетно оголошеним у той час, коли підсудні вчиняли злочини, які засуджуються цим законом, і що це оголошення закону стало для них несподіванкою. Я, звичайно, не можу заперечувати, що ці особи здивовані тим, що такий закон є. Вони справді здивовані тим, що взагалі існують закони. Ці підсудні не спиралися на жодний закон. Їхня програма відкидала і ігнорувала будь-яку законність. Злочинна природа цих дій, як ми скажемо, була цілком ясною для підсудних. Відповідно до цього вони намагалися приховати ці порушення...». Вказуючи на підсудних, представник США риторично запитав: «Розділ IV обвинувального висновку говорить про злочини проти людяності. Головними з них є холоднокрівні масові вбивства незліченної кількості людей. Чи дивує цих людей, що вбивство сприймається як злочин?» [1].

Наведене призвело до «відродження» природного права, основні положення якого закріплюються в міжнародних договорах і, зокрема, у документах Організації Об'єднаних Націй. Важливою віхою природного права є прийняття Загальної декларації прав людини, який відображає основні вимоги щодо змісту національного законодавства. Як зазначено в її преамбулі, Декларація є «завданням, до виконання якої повинні намагатися всі народи та всі держави» [4, С.89].

На рубежі третього тисячоліття уявлення про невід'ємні права людини, саме розуміння їхніх принципових особливостей будувалося на нових фундаментальних цінностях. Головна з таких цінностей – це такий соціальний статус людини, причому прав окремої, автономної особистості, коли вони не тільки знаходяться в одному ряду з державою як єдиним і верховним сувереном на даній території, але і мають по відношенню до дер-

жави в цілому пріоритет . А це означає, що відповідальність за порушення прав людини, зокрема за відсутність умов та механізмів їхньої повної реалізації та належного захисту, несе не лише окремий державний орган, а держава загалом.

Права людини як сучасне джерело права у глобальному світі. Одним із найактивніших провідників ідеї щодо включення прав людини до змісту права відомий український вчений М. І. Козюбра. На його думку, право має розглядатися у нерозривному зв'язку з правами людини, які становлять невід'ємний компонент права, яке має розглядатися насамперед не як безпосередній акт державної влади, а насамперед як соціальний феномен, пов'язаний з такими явищами соціальної взаємодії. як справедливість, свобода тощо. Саме тому в процесі дослідження закономірностей права, зокрема прав людини в суспільстві, робить висновок учений, повинен мати місце відмінність права та закону. Пізніше вчений робить висновок, що «їх існування поза правом і без права неможливе, як і право немислимо без прав людини. Це явища однієї сутності» [5, с. 92].

На нашу думку, права людини як елемент права є найважливішим показником правління права поряд з деякими іншими моментами (набуття правосуддям статусу вищої влади в державі, послідовне утвердження культури права, розвиток приватного права тощо) є різке піднесення природних прав людини, які як такі набувають у суспільстві безпосереднє юридичне значення. Таке значення прав людини певною мірою властиво та правовій державі у строгому сенсі. Але в останньому права людини впливають на суспільне життя через механізми, характерні для внутрішньодержавного права (тобто через механізми правотворчості, обліку прав людини при застосуванні закону тощо).

Відповідно до принципу правління права у правовому суспільстві, правозаконності, безумовного верховенства права безпосереднього юридичного значення, причому значення пріоритетного, мають набути права людини, закріплені в міжнародно-правових документах, і це забезпечується відповідними органами міжнародного правосуддя.

Відтак, у нинішню епоху, в умовах сучасного громадянського суспільства природне право обумовлене глибинами людсько-

го існування, розкрилося в образі невід’ємних, природжених прав людини, її високої гідності та статусу. Ці права – не просто природні, але саме невід’ємні, природжені: вони виступають як пряма і імперативна вимога, яка випливає з самих надр, глибин життя суспільства, виявляють його сенс і призначення. Відповідно до цього центрального елементу політичного, економічного, духовного життя людей стала природно-правова вимога свободи особистості.

Вважаємо, що права людини є прямою та імперативною вимогою свободи особистості, незалежно від закріплення цієї вимоги у змісті правових норм. У сучасному світі права людини вийшли за межі національних правопорядків, перетворилися, по суті, на глобальне (універсальне) джерело права. Їм було звернено увагу на дві події, які наприкінці 1990-х років відбулися практично одночасно, засвідчують зазначений висновок. Перша подія – це арешт А. Піночета, колишнього диктатора Чилі, і наступне його кримінальне переслідування у Великій Британії та Чилі. Незважаючи на те, що він не робив злочинів на території Великої Британії, Іспанії та інших європейських держав, а також на його статус недоторканності як довічного сенатора в Чилі, Палата лордів (вища судова інстанція) Великої Британії в 1999 р. надала дозвіл на арешт А. Піночета у зв’язку з можливою причетністю до вбивств громадян Іспанії на території Чилі та Аргентини в період перебування при владі (у 1973–1990 р.). Друга подія – це застосування військової сили держав НАТО проти Югославії у 1999 р. з метою її «примусу» виведення військ з Косова, припинення «етнічних чисток», зокрема вбивств.

Однією з основних тенденцій розвитку глобального світу і властивого йому міжнародного правопорядку є те, що порушення прав людини в будь-якій країні отримує оцінку як делікт наддержавного порядку і що правові наслідки, що випливають звідси, мають обов’язкову юридичну силу в усьому світовому співтоваристві. А це означає, що права людини стають чинним правом у глобальному відношенні – на «наднаціональному», наддержавному рівні. І, як наслідок, права людини володіють, скажімо так, суперпотужною юридичною силою, і тому згідно

з пріоритетом міжнародного права кожна національна юридична система покликана будуватися відповідно до принципів і критеріїв прав людини. Наведене призвело, крім іншого, до формування правозаконності, тобто законності, що ґрунтується на правах людини як об'єктивній категорії. Права людини, як висновок, слід розуміти у значенні об'єктивного права. Сучасна епоха відзначається тим, що невід'ємні права людини все більше інституціуються, набувають безпосередньої юридичної сили.

Отже, права людини стають чинним правом у глобальному відношенні – на «наднаціональному» рівні, відповідно, вони мають універсальну юридичну силу. Звичайно, такий підхід підтверджує перехід від розуміння права як права влади, виключно силової владно-державної освіти до її розуміння як засобу захисту від свавілля, інституту вільного самоствердження людини, її свободи та творчої активності [6, С. 29]

Права людини, таким чином, є об'єктивно діючим правом, яке відрізняється, передусім, тими самими характеристиками, як і інші елементи права, зокрема: 1) загальнообов'язковим характером; 2) можливістю використання легального примусу для його застосування; 3) юридичною відповідальністю за порушення.

При цьому слід зазначити ще кілька характеристик прав людини як безпосередньо чинного права.

По-перше, слід погодитися, що невід'ємні права людини в рамках національного правопорядку, які зазвичай закріплені в конституції відповідної держави, займають вище місце в ієрархії джерел чинного позитивного права. Причому останні, як мінімум, не повинні суперечити визнаним правам людини, і це стосується також норм конституції.

По-друге, права людини виступають одним з найбільш ефективних лімітуючих факторів для дискретних повноважень публічної влади – вони встановлюють межу, за межі якої за загальним правилом держава не втручається. Так, зокрема, аналіз правових позицій Європейського Суду з прав людини з питань втручання у здійснення гарантованих Європейською конвенцією з прав людини прав і свобод дозволяє виявити критерії пра-

вomisності такого втручання держави. Серед таких критеріїв у спеціальних дослідженнях називаються такі: 1) наявність у держави свободи розсуду (дискреції) щодо здійснення втручання у гарантоване право чи свободу, обґрунтовується нормами Конвенції та обумовлюється дотриманням встановлених Конвенцією цілей такого втручання; 2) дотримання меж свободи розсуду держави. Останнє проявляється у такому: а) можливість втручання має бути передбачена законом; б) втручання має бути таким, яке «необхідне в демократичному суспільстві», тобто обґрунтованим, а також пропорційним тій меті, яку воно переслідує. У свою чергу, «передбачено законом» як підстава для неприпустимості перевищення державами меж свободи розсуду включає такі умови правомірності втручання у здійснення прав і свобод, гарантованих Конвенцією, наявність правової підстави для втручання у внутрішньодержавне право; дотримання принципу верховенства права; дотримання принципів вимог доступності, ясності правової основи для втручання та передбачуваності його здійснення та наслідків. Критерій «необхідне в демократичному суспільстві» означає, що втручання держави є необхідним лише в тому разі, якщо воно є обґрунтованим (тобто існують розумні та достатні фактичні підстави для його здійснення) та пропорційним цілям такого втручання.

По-третє, говорячи про ставлення прав людини до такої ознаки об'єктивного права як формально-визначений характер, необхідно звернути увагу на два моменти. З одного боку, дійсно права і свободи людини в традиційному розумінні закріплені (формалізовані) не повністю – але саме в цьому і є їх унікальність. Ще раз згадаємо Біль про права США в 1791 р., який, як видається, першим в історії помістив формулу про те, що «перерахування в Конституції деяких прав не повинно тлумачитися як заперечення або зменшення інших прав, які зберігаються за народом». Сьогодні подібні формулювання мають місце у конституціях багатьох демократичних держав, і Україна не стала винятком. Йдеться про те, що навіть у разі не закріплення основного права чи свободи у тексті конституції його зміст буде «знайдено» судовою практикою. Іншими словами, незакріплений у законах зміст прав людини не робить їх «юридично неді-

ючими». Необхідно зауважити, на сьогодні й інша група елементів (джерел) права нерідко не мають формально-визначеного характеру: і правовий звичай, і частина договорів.

Водночас постає важливе питання, пов'язане з розумінням частини статті 22 Конституції України («Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не вичерпні»). Видається, зміст незакріплених прав і свобод людини окреслюється передусім судовою та адміністративною практикою. У свою чергу, точка відштовхування у визначенні обсягу незакріплених прав і свобод полягає у розумінні сутності особистої свободи (автономної людської поведінки), яка може бути обмежена лише на підставі правової норми. Тим більше, що частина перша статті 19 Конституції («Правовий порядок в Україні ґрунтується на принципах, відповідно до яких ніхто не може бути змушений робити те, що не передбачено законодавством») встановлює, що жодна особа не може бути «примушена» до поведінки, що не передбачено законодавством. Іншими словами, особа визначає свою поведінку самостійно, якщо тільки на неї не покладено обов'язки, визначені законодавством. Своєю чергою, обов'язки полягають у необхідних діях «щось робити» або у необхідній бездіяльності «щось не робити», тобто зміст від певної поведінки. Зазначені обов'язки – межа права і свободи, як закріплених, так і не закріплених у Конституції України.

Додамо також, що використання та здійснення прав і свобод людини і громадянина є невід'ємним від виконання ними своїх обов'язків, законодавчо закріплених державою. Хоча відповідальність за виконання низки обов'язків не передбачається, але питання відповідальності за порушення прав та обов'язків особистості має важливе значення для їх реалізації. Без визначення конкретної відповідальності посадових осіб, органів влади та окремих громадян права людини перетворюються просто у красиву декларацію.

Права й свободи людини і громадянина є основою самого суспільства, індикатором соціально-правової держави, її конституційного ладу, базисом цивілізації, компонентом соціокультурної цивілізаційної системи, що визначає стиль цивілізації. Права людини становлять основу конституцій кожної демокра-

тичної держави, визначають ставлення останньої до людини. Вони підкреслюють, що держава пов'язана правами й походить від людини, а її соціальне призначення та цінність залежать від того, якою мірою вона забезпечує потреби людей, гарантує права й свободи громадян. Юридична сутність прав людини виявляється у закріпленні норм у міжнародно-правових актах і конституціях держав, а також у різних кодифікованих актах [7, с. 48].

Висновки. Права людини – це загальна та рівна для усіх норма (міра) можливої поведінки (свободи), доконечна для задоволення основних, необхідних потреб існування, розвитку та самореалізації індивідуума, яка у конкретно-історичних умовах відображається у взаємному визнанні свободи суб'єктами правової комунікації (з іншими особами, державою та суспільством) і не залежить від її офіційного декларування державою (права людини визначаються міжнародними актами), хоча, звісно, потребує державного визнання та гарантування.

Права людини тісно пов'язані зі свободою індивіда та є його основою, це поняття, яке відображає цінність і гідність людини. Водночас її вимоги мати певні можливості (суб'єктивні права), що дають змогу зробити життя цієї людини справді гідним. Також права людини визначають вертикальні відносини між людиною та державою і є знаряддям обмеження влади. Визначення цих прав у правовому акті забезпечує значно надійніші гарантії їх реалізації.

Список використаних джерел :

1. Антонович М. М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини. К., 2000.
2. Бисага Ю. М., Палінчак М. М., Белов Д. М., Данканич М. М. Права людини. Ужгород, 2003. 189 с.
3. Буткевич В. Г. Права людини в Україні з погляду творення нової правової бази // Політична думка. 1993. № 1.
4. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року // Офіційний вісник України від 15.12.2008, 2008 р., № 93, стор. 89, стаття 3103.
5. Козюбра М. І. Правовий закон: проблема критеріїв /М. І. Козюбра// Вісник Ака-демії правових наук України. 2003. № 2. С.83–96.

6. Шмельова Г. Юридичний механізм забезпечення прав людини (загальнотеоретична характеристика) // Право України. 1994. № 10.
7. Дідух Х. Сучасні теоретико-правові підходи до розуміння «прав людини» // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2021. № 3 (31). С. 47–55.

References :

1. Antonovych M. M. Ukraina v mizhnarodnii systemi zakhystu prav liudyny. K., 2000.
2. Bysaha Yu. M., Palinchak M. M., Bielov D. M., Dankanych M. M. Prava liudyny. Uzhhorod, 2003. 189 s.
3. Butkevych V. H. Prava liudyny v Ukraini z pohliadu tvorennia novoi pravovoi bazy // Politychna dumka. 1993. № 1.
4. Zahalna deklaratsiia prav liudyny. Pryiniata i proholoshena rezoliutsiieiu 217 A (III) Heneralnoi Asamblei OON vid 10 hrudnia 1948 roku // Ofitsiyni visnyk Ukrainy vid 15.12.2008, 2008 r., № 93, stor. 89, stattia 3103.
5. Koziubra M. I. Pravovyi zakon: problema kryteriiv /M. I. Koziubra// Visnyk Aka-demii pravovykh nauk Ukrainy. 2003. № 2. S.83–96.
6. Shmelova H. Yurydychni mekhanizm zabezpechennia prav liudyny (zahalnoteoretychna kharakterystyka) // Pravo Ukrainy. 1994. № 10.
7. Didukh Kh. Suchasni teoretyko-pravovi pidkhody do rozuminnia «prav liudyny» // Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Serii: Yurydychni nauky. 2021. № 3 (31). S. 47–55.

S. P. Rabinovych

Theoretical and Legal Approaches to the Modern Understanding of Human Rights

Abstract. *The purpose of this article is to provide supporting evidence for the notion that fundamental human rights are a valid source of legal precedent. The consideration of arguments relevant to human rights as an operational legal system is given a lot of particular emphasis in this paper. An investigation into the core of fundamental rights and liberties, as well as their breadth and the part played by judicial and administrative procedure in the formation of these rights, is carried out here.*

The notion that human rights define the vertical connection that exists between individuals and the state and act as a mechanism to both restrain and define the boundaries of state power is one that has been put forth. The enshrining of fundamental rights under legally binding instruments provides for more robust safeguards for the actualization and protection of such rights. In addition, human

rights are construed not just as pillars of the constitutional system but also as the cornerstone of civil society; hence, they are considered to be the basis upon which contemporary civilization is constructed. In light of the aforementioned perspectives on the comprehension and interpretation of human rights, one can describe human rights as ideas that are inextricably associated with individual freedom and serve as the basis for that freedom. These ideas not only represent the inherent worth and dignity of human beings, but also highlight their insistence on the right to possess specific capabilities (subjective rights) that make it possible for people to live lives that are genuinely worthy of the term «dignified.»

Keywords: *Fundamental rights and freedoms, sources of law, legal value, state, Constitution of Ukraine.*